

Філософія як наставниця на шлях до Теології у трактаті С. Боеція «Розрада від Філософії»

Віктор Петрушенко

<http://doi.org/10.33209/2519-4348-2707-9627-2024-12-163>

Анотація. У даному дослідженні пропонується авторська версія вирішення відомої загадки трактату С. Боеція «Розрада від Філософії»: незрозуміло, чому напередодні страти автор трактату не демонструє християнського благочестя, звертається за розрадою не до Христа, а до Філософії. У статті подаються різні версії відповіді на дане запитання: від думки про алегоричний характер твору до відмови Боецію у приналежності до християн. На основі ретельного прослідковування тих етапів, через які Філософія проводить філософа, що страждає, а також тих лікувальних засобів, які вона при тому використовує, та результатів, що при тому досягаються, автор статті робить висновок про те, що весь цей процес органічно вписується у розуміння ролі філософії в приведенні до християнського благочестя та до витонченої теології: таке трактування ролі філософії підкріплено посиланням на твори авторитетних представників ранньої християнської патристики. Проте Боецій, як це демонструється у статті, не просто приєднується до такої позиції, а деталізує її, використовуючи ідеї пізньої античної філософії щодо терапевтичної для душі ролі філософії, проте в іншому світоглядному та ідейному контексті. На переконання автора статті, пропонуване прочитування даного трактату Боеція здатне збагатити наші уявлення як про взаємини теології та філософії в ранньому християнстві, так і про творчість самого Боеція. У статті застосовані методи текстологічного аналізу, компаративістики та герменевтики. Стаття базується на аналізі численних джерел, присвячених Боецію, як вітчизняних, так, переважно, і зарубіжних. На переконання автора, запропонована версія прочитування трактату Боеція «Розрада від Філософії» доволі органічно узгоджується з його іншими теологічними трактатами.

Ключові слова: філософія, теологія, пристрасті, мінливість долі, терапія душі, благо, атрибути Бога, життя з Богом.

Постановка наукової проблеми. Порівняно невеликий трактат С. Боеція «Розрада від Філософії» (деякі перекладачі наполягають на тому, що більш

правильний переклад повинен звучати або як «Розрада Філософією», або «Розрада Філософії») став твором, що пережив століття і залишається запитуваним по сьогоднішній день зовсім не за формальними ознаками: окрім того, що він не втратив зацікавлених читачів, він є також і незмінним предметом наукових дискусій. Зокрема, він викликає серію нерозв'язних парадоксів: пише його людина, яка опинилась в ув'язненні і чекає виконання смертного вироку (страсти); здавалося б, прикрості та стогнання мали б поглинути всі помисли автора, але це не так – він створює твір, що відрізняється гострою думкою, обґрунтованістю аргументації, зверненням до низки грецьких і римських філософів та мислителів. У публікації «Середньовічна Боеціана» А. Папагагі зазначив:

«Боецій – один із незрозумілих мислителів пізньої античності. Він відомий платонічний філософ чи, скоріше, католицький теолог? Чому Боецій під загрозою неминучої загибелі шукав розради у філософії замість того, щоб звернутися до Христа по милість?»¹.

Не можна не відзначити і того, що стиль цього трактату заслуговує на свою особливу увагу: це поєднання поезії та прози, розгорнутих теоретичних міркувань з живими діалогічними зверненнями та репліками. Дослідники називають цей стиль «сатурою», а також «меніппеєю»: його особливості також є предметом спеціальних досліджень. На жаль, в українському філософському просторі наявна обмежена кількість робіт, присвячених С. Боецію².

Одним із основних предметів суперечок та зіткнень думок стало питання, яка саме позиція – життєва, світоглядна, філософська – виражена в цьому трактаті (див. попередню цитату з роботи А. Папагагі)? Майже ні в кого не викликає сумніву той факт, що С. Боецій був християнином, і не просто християнином, а одним із основоположників опрацювання низки ідейно-теоретичних положень християнського світобачення. Слід відразу відкинути поширену у свій час в радянських джерелах думку про те, що Боецій був, скоріше, удаваним християнином (Г. Г. Майоров, В. І. Уколова): ця думка цілком очевидно корелювалась із тодішньою загальною настановою на протиставлення античної філософії (як філософії не теїстичної) християнству. Чи можливо поставити під сумнів християнство мислителя, певні

¹ Papahagi, Adrian (2010). Boethiana mediaevalia. Pp. 37–72. URL: https://doi.org/10.7761/9789731997903_2.

² Кулик М. Теорія пізнання Северина Боеція: головні концепції та сенси в контексті середньовічної теології. Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. Серія «Філософія. Філософські перипетії». Випуск 63. 2020. С. 109–118; Попов В.Ю. Тринітарна ідентологія трактату Северина Боеція «Liber de Trinitate». Філософські обрії. 2014. №31. С. 53–62; Шамиша І.В. Розуміння буття у філософії Боеція. Мультіверсум. 2008. №73. С. 203–212.

положення якого щодо розуміння Бога як Абсолюту, співвідношення осіб Пресвятої Трійці, трактування співвідношення буття та сущого, розуму та віри, божественного всевідання та наперед визначення долі людини міцно увійшли в арсенал християнської теоретичної думки як філософського, так і теологічного планів? – Питання, як мені здається, є риторичним. Його також справедливо називають і «першим схоластом», принаймні тим, хто закладав основи майбутнього схоластичного типу мислення. Його трактування Пресвятої Трійці виявилось настільки точними і проникливими, що стали вихідними для майбутніх корифеїв схоластики. Але «Розрада» у цьому плані підносить, що називається, неприємні сюрпризи: жодної згадки про Христа, немає апеляцій до Святого Писання, що породжує відповідні припущення:

«З огляду на відсутність будь-якого прямого посилання на християнство в цій «Розраді» навряд чи можна припустити, що Боецій прийняв християнську релігію; однак, з глибокого тону благочестя, який пронизує твір, цілком очевидно, що на нього у великому ступені вплинули її наставницькі істини»³.

І взагалі, як це треба розуміти те, що християнин чекає на виконання смертного вироку, але раптом у своїй біді звертається не до Всевишнього, не до Христа, не до Діви Марії, а до філософії, перетворюючи її на алегорію деякої небесної богині? Це змушує декого з дослідників роботи «Розрада від Філософії» ставити питання «А чи був Боецій християнином?», адже ж не дарма до нього «причепилося» прізвисько «останній римлянин» (яке, за даними дослідників, подарував йому Л. Валла, назвавши його «останнім із римських ерудитів»⁴.

Парадоксу, природно, намагаються знайти різні пояснення, і всі вони зовсім не безпідставні. Зокрема, зазначають, що Боецій мав давню особисту відданість філософії, особливо філософії греків і зробив чимало для її поширення в римському суспільстві (наприклад, переклав на латину твори Платона та Арістотеля, а також збирався написати твір, щоб узгодити їх між собою); при тому відзначається, що ніби сам Боецій вбачав особливий таланти у своєму філософуванні⁵. Говорять також і про те, яке значення надавав Боецій, що умів короткими тезами сказати дуже багато, логіці, раці-

³ Fox, Samuel (1999). Preface King Alfred's Anglo-Saxon Version of Boethius' Consolation of Philosophy translated by Samuel Fox. In parentheses Publication Old English Series Cambridge Ontario. Pp. 2–5.

⁴ Brian O. Copenhaver (2012). Dialectical Disputations, Volume 1: Book I (The I Tatti Renaissance Library) Hardcover – August 13, by Lorenzo Valla (Author), Lodi Nauta (Translator). P. 7.

⁵ Lewis C.S. (1964). The Discarded Image: An Introduction to Medieval and Renaissance Literature. Pp. 77–78.

ональному мисленню, ясності формулювань і виразів. Цілком виправдано говорять і про те, що Теодорих Великий, при дворі якого Боецій перебував у статусі прем'єр-міністра, прагнув максимально органічно перейняти звичаї римської культури, поєднуючи при цьому свою політику і звичаї з християнством (щоправда, в аріанській версії). Не забувають і про те, що Боецій був змушений маневрувати між відданістю імператорського двору римським традиціям та претензіями Візантії (з її поглибленим християнським містицизмом) на чільну роль у римському світі. Нарешті, дехто прямо оголошує Боеція язичником, який лише прикривається християнською маскою: наприклад, певні дослідники даного трактату рішуче стверджують, що він не містить у собі «нічого християнського»⁶. Є й такі дослідники, які вважають, що людина, засуджена до смерті, не буде серйозно займатися філософсько-теоретичними дослідженнями, а тому існує й версія можливого написання цього трактату якимсь учнем С. Боеція для демонстрації своєї поваги до Вчителя та свого проникнення до його заповітних думок.

Нарешті, доволі несподівану постає позиція Е. Райса: Райс ставить під сумнів можливість розглядати «Розраду» як історичне свідчення. Райс вважає, що таке трактування є фікцією і що в «Розраді» мова йде виключно про зображення у символічних формах того, як відбувається внутрішнє самодослідження Боецієм себе самого. Осіб, що фігурують в описі Боецієм свого життя, він трактує як символічні зображення Сили, Багатства та Задоволення⁷. В'язниця при тому є алегорією морального стану автора, а не зображенням фізичного стану людини.

Варто відзначити, що детальні та всебічні опрацювання текстових та жанрових властивостей трактату «Розрада від філософії» виявили в ньому непрямі цитування, посилання, переклички та прихований змістовний контекст. Зокрема, ряд авторів знаходять у «Розраді від Філософії» християнські мотиви та неявні цитування Біблії⁸.

⁶ Maurach, Gregor (1976). Boethiusinterpretationen Von Gregor Maurach. Rmische Philosophie. Verlag: Darmstadt Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1976. ISBN 10: 3534043537 ISBN 13: 9783534043538. S. 386.

⁷ Reis E. (1981). The fall of Boethius and the fiction of The Consolatione of Philosophy. Pp. 37–47.

⁸ Maurach, Gregor (1976). Boethiusinterpretationen Von Gregor Maurach. Romische Philosophie. Verlag: Darmstadt Wissenschaftliche Buchgesellschaft. ISBN 10: 3534043537 ISBN 13: 9783534043538. S. 385–410; Fugikawa, Jason (2007 (2008)). The Self-Recovery of Boethius: Human Perfection in «The Consolation of Philosophy». Carmina Philosophiae. Vol. 17, Special Issue: Part II: Selected Proceedings of the Franciscan University of Steubenville Graduate Program in Philosophy «Second Annual Conference on Christian Philosophy Boethius» Steubenville, Ohio, April 13-14. Pp. 81–95; P. 84–85; Gilson, Etienne (1987). Yistoria filozofii chrzścijańskiej w wiekach średnich. Institut wydawniczy PAX, Warszawa. S. 91.

Відмітимо, що сучасна Боеціана надзвичайно об'ємна та різноманітна; що стосується власне трактату «Розрада від філософії», то йому також присвячені сотні досліджень різного плану. Основні мотиви твору, його ідейні мотиви та конотації добре представлені в низці праць, де також фігурує й добре підібрана бібліографія, якою ми послуговуємося та до якої відправляємо читачів⁹. У цих дослідженнях не лише фігурує широкий спектр робіт, присвячених С. Боецію, а й дається їхня детальна аналітика, виявлення позицій та їхньої оцінки. Зауважу також, що у цій статті ми будемо базувати свої дослідження на виданні: Боецій Северин. Розрада від філософії / Пер. з лат. А. Содомора; Передм. В. Кондзьолка. К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. 146 с., але також будемо звіряти текст із латинським оригіналом¹⁰, а інколи будемо звертатися й до англійського перекладу трактату¹¹.

Хочу зауважити, що, віддаючи належне тим результатам, які в цілому досягнуті в боеціані на сьогоднішній день, я не знайшов у них проявів належної уваги до двох важливих, на мій погляд (який буду намагатися підкріпити наступним викладом), моментів: (1) відстеження руху думок, окремих етапів ходу оповіді та змін психологічної налаштованості діалогістів у міру розгортання тексту; на моє глибоке переконання, такий рух не тільки є в трактаті, а й відіграє в ньому дуже важливу роль; (2) вписування «Розради від Філософії» в наявне на той час у християнській патристиці розуміння співвідношення філософії та релігії взагалі, і філософії та теології зокрема, розу-

⁹ Maurach, Gregor (1976). *Boethiusinterpretationen* Von Gregor Maurach. *Römische Philosophie*. Verlag: Darmstadt Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1976. ISBN 10: 3534043537 ISBN 13: 9783534043538. S. 385–410; *Boethiana mediaevalia*, 2010. Adrian Papahagi. Pp. 37– 72; Donato, Antonio (2013). Self-Examination and Consolation in Boethius' «Consolation of Philosophy» *The Classical World*. Vol. 106, No. 3 (SPRING), pp. 397–430; Fugikawa, Jason (2007 (2008)). The Self-Recovery of Boethius: Human Perfection in «The Consolation of Philosophy». *Carmina Philosophiae*. Vol. 17, Special Issue: Part II: Selected Proceedings of the Franciscan University of Steubenville Graduate Program in Philosophy «Second Annual Conference on Christian Philosophy Boethius» Steubenville, Ohio, April 13-14. Pp. 81–95; P. 84–85; Lewis C.S. (1964). *The Discarded Image: An Introduction to Medieval and Renaissance Literature*. Pp. 77–78; Marenbon John (2003). *Boethius*. Oxford University Press, 2003. 252 p.; Reis E. (1981). The fall of Boethius and the fiction of The Consolation of Philosophy // *CJ*, 1981. Pp. 37–47; Shanzer Danuta (1984). The Death of Boethius and the «Consolation of Philosophy». *Hermes*, 112. Bd., H. 3 (3rd Qtr.). Pp. 352–366.

¹⁰ *Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum*. Editum consilio et impensis academiae literarum vindobonensis. Vol. LXVII. Anicii Manlii Severini Boethii scriptorum partem IV: *Philosophiae Consolationis libros quinque*. Resensvit. Guilelmus Weinberger. – Vindobonae. Hoelder-Pichler-Tempsky A.G.; Lipsiae. Academische Verlags-Gesellschaft M.B.N., MCMXXXIV.

¹¹ *The Consolation of Philosophy by Anicius Manlius Severinus Boethius as translated by Geoffrey Chaucer and rendered into modern English by Tom Powers*. URL: *Boethius-rendered-into-modern-English-by-Tom-Powers.pdf*.

міння тієї ролі, яку була покликана зіграти філософія у приведенні людини до Бога та істинного християнського благочестя.

Перший із зазначених моментів тією чи іншою мірою потрапляє в поле зору дослідників; наприклад Дж. Фугікава вбачає динаміку розгортання тексту «Розради» в тому, що на підставі осмислення (з допомогою Філософії) того, що є людина в християнському сенсі, окреслити шлях сходження до її досконалості¹². Автор не проходить повз те, що цей процес здійснюється поступово, що він виглядає як певна терапія, проте не зупиняє спеціальної уваги на сходинках цього процесу та їхнього змістового наповнення. Водночас автор підкреслює, що при тому відбувається сходження від практичної філософії до теоретичної:

«Подальші розради або лікування прогресують загалом відповідно до порядку виправного сходження, властивого філософії, підносячись від практичної філософії до теоретичної»¹³;

ця теза, як мені здається, дещо суперечить першому трактуванню.

На тому, як і в якій послідовності відбувається процес розради (вилікування) ув'язненого філософа, звертає спеціальну увагу А. Донато у книзі, присвяченій обговорюваній праці Боеція. Він фіксує той факт, що цей процес відбувається кількома етапами, що лінія його змістового наповнення не лишається незмінною, проте зосереджується переважно на тому, щоб вписати весь цей процес у традиції трактування філософії як терапії душі. Зокрема, він порівнює те, що описується в трактаті Боеція, з міркуваннями на цей рахунок стоїків, неоплатоників, Цицерона¹⁴. При тому наголошувати він ставить на способах приборкування пристрастей філософа (розділ Philosophy's Therapy and its Methods. Pp. 78–83) та вказує на те, що стиль міркувань у кн. III Боеція нагадує міркування в першій Енеаді Плотіна та у Протрептикусі Ямблїх¹⁵. Цікаво відзначити, що автор помічає й відзначає те, що Філософія прагне вести душу філософа від турбот земного життя до життя з Богом¹⁶, проте не придивляється до конкретних кроків такого можливого сходження. Тому в підсумку, на переконання А. Донато, основним

¹² Fugikawa Jason (2007 (2008)). The Self-Recovery of Boethius: Human Perfection in «The Consolation of Philosophy». Carmina Philosophiae. Vol. 17, Special Issue: Part II: Selected Proceedings of the Franciscan University of Steubenville Graduate Program in Philosophy «Second Annual Conference on Christian Philosophy Boethius» Steubenville, Ohio, April 13-14. Pp. 81–95; P. 84–85.

¹³ Ibidem. P. 81.

¹⁴ Donato Antonio (2015). Boethius' Consolation of Philosophy as a Product of Late Antiquity by. Bloomsbury Academic; Reprint edition (March 26). Pp. 78–79.

¹⁵ Ibidem. P. 86.

¹⁶ Ibidem. P. 90–91.

протиріччям, що ятрить душу філософа, постає протиріччя між споглядальним життям та життям активним¹⁷.

На мою думку, наведені в працях Дж. Фугіаки та А. Донато характеристика руху змісту «Розради від філософії» далеко не вичерпують суть питання. Другий відзначений мною момент, здається, поки що не отримав заслуженої оцінки. Отже, метою даної статті є: на підставі поглибленої аналітики етапів умовляння філософа, що страждає аргументовано довести, що трактат С. Боеція «Розрада від Філософії» присвячений демонстрації ролі філософії як наставниці на шляху людини до теології.

Виклад основного матеріалу. Не хочу сказати, що ці два моменти (змістове наповнення етапів вибікування філософа і вписування всього процесу в розуміння співвідношення філософії і теології) можуть істотно змінити наше ставлення до трактату С. Боеція, але, впевнений, що вони можуть збагатити і розширити його розуміння (як і розуміння світоглядної позиції С. Боеція). Причому обидва позначені моменти передбачають і підкріплюють один одного, тобто розгортання тексту орієнтується на трактування патристикою ролі філософії на шляху до християнського благочестя, а останнє обов'язково передбачає деякий рух у часі, деякі послідовні дії. Отже, як, на якій підставі та в якій послідовності розгортається виклад змісту в трактаті?

Філософія, що з'явилася до скорботного засудженого філософа у величому образі, що нагадає якусь богиню (цей образ дослідники порівнюють з образом Богині-Правди в знаменитій поемі Парменіда), установлює діагноз внутрішнього стану засудженого: «Він страждає летаргією, звичайною недугою тих, у кого розум піддався омані»¹⁸, і приходить до висновку, що «тепер пора для лікування, а не для нарікань», отож «трохи обітру йому затуманені всякими марнотами очі»¹⁹. І далі йдуть фіксовані описи послідовності тих кроків, які загалом характеризуються як терапія душі: «Якщо сподіваєшся на моє лікування, то мусиш відкрити рану»²⁰. Далі слідує констатація стану засудженого філософа: «На тебе впала ціла навала сум'ятних почуттів, а серце тобі розривають страждання, гнів і печаль»²¹ і висновок:

«... то з огляду на твій душевний стан ти ще не готовий до сильніших лікувальних засобів. Тому-то застосуємо спочатку легші ліки,

¹⁷ *Ibidem*. Р. 93.

¹⁸ Боецій Северин. Розрада від філософії. Пер. з лат. А. Содомора; Передм. В. Кондзьолка. К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. С. 47.

¹⁹ Там само. С. 47.

²⁰ Боецій Северин. Розрада від філософії. Пер. з лат. А. Содомора; Передм. В. Кондзьолка. К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. С. 49.

²¹ Там само. С. 55.

аби те, що набрякло й затверділо від хвилювань, під лагіднішим дотиком, зм'якшившись, могло дати доступ гострішим лікам».

Цей висновок Філософії про стан душі засудженого запускає в дію весь подальший процес душевної терапії, що проходить через весь трактат «Розрада від Філософії». Нагадування про лікування, зцілення, про застосування легких лікувальних засобів рефреном повторюються в подальшому тексті, поки після серії роз'яснень, додаткових питань і відповідей засудженого. Філософія робить висновок: *«Та оскільки на тебе вже подіяли заспокійливі оклади моїх міркувань, то, гадаю, настала пора для сильніших ліків»*²². Надалі ми спеціально зупинимось на тому, які терапевтичні лікувальні засоби Філософія вважає легкими, а які міцними. Процес терапії досягає перелому, коли філософ, під впливом умовлянь і настанов Філософії, констатує: *«Ти так мене зіграла чи то переконливістю думок, чи милозвучністю співу, що вже й не вважаю себе вразливим до ударів, що їх завдала мені Фортуна»*²³; тепер він навіть готовий вимагати собі саме сильних лікувальних засобів, а Філософія висловлює йому своє похвальне схвалення: *«Я вельми рада, що чую те з твоїх уст, о вихованець, бо ти сягнув розумом у саму серцевину істини»*²⁴. І, нарешті, Філософія говорить уже не про ліки, а про те, що вона дасть розуму засудженого філософа *«крила, й тоді, полишивши турботи, під моїм проводом, моєю стежею, моїм повозом повернешся, врятований, у свою вітчизну»* (образ колісниці – це знову смислова та образна перекличка з поемою Парменіда)²⁵. При цьому дуже характерним і дуже суттєвим є те, що зрештою, коли прояснюються сутнісні риси божественного знання, звучить теза Філософії: *«Я визнаю цю думку щонайпевнішою істиною, до якої, однак, ледве хто приєднається, окрім хіба тих, хто озирає розумом божественні речі»*²⁶. Зауважимо, що цей переклад відповідає оригіналу: у латинському тексті С. Боеція стоїть слово *«speculator»* (дослідник, тлумач), а не *«contemplator»* (споглядач, яке фігурує в деяких інших перекладах)²⁷, а від часів Платона розумове бачення таких речей позначалося словом «богослов'я» або «теологія». Означена теза звучить буквально на останній сторінці трактату, що зайвий раз засвідчує кінцеву мету всього того процесу, що тут іменується, як зцілення філософа.

²² Там само. С. 66.

²³ Там само. С. 75.

²⁴ Там само. С. 95.

²⁵ Там само. С. 101.

²⁶ Там само. С. 136.

²⁷ Там само. С. 124.

Отже, деяка часова та змістовна послідовність кроків лікування, навколо якої, як навколо осі, будується зміст трактату, у наведених прикладах проглядається цілком прозоро та очевидно. Але, звичайно, набагато більше значення має змістовне наповнення цієї послідовності, тобто прояснення того, які саме лікувальні засоби застосовувалися до охопленого сум'яттям і забуттям філософа і чому одні з них характеризувалися як легкі, а інші – як сильні. Для початку варто звернути увагу на те, як С. Боецій виправдовує своє прагнення увійти у вищі політичні кола та здійснювати там певні дії, що викликали, зрештою, серію інтриг та його засудження. Ось як про це повідомляє сам автор «Розради»:

«Сама ж устами Платона ти освятила вислів, що вельми щасливою була б держава, якою керували б віддані мудрості люди, або коли б правителі були схильні до мудрості. Устами цього ж мужа ти переконувала, що необхідність, чому саме мудрі повинні займатися державними справами, у тому, щоб нечестивці й негідники, взявши полишене їм державне кермо, не стали б мором і загибеллю для добрих людей»²⁸.

З подальшого сумного монологу-нарікання стає зрозумілим, що, на думку С. Боеція, саме дотримання ним настанови прославленого філософа і самої Філософії призвело його до життєвого краху. Однак Філософія поправляє його і, звернемо увагу, поправляє вельми специфічно:

«Побачивши тебе сумним і заплаканим, я відразу ж упізнала в тобі вигнанця. Та якби не твої нарікання, то й не знала б, наскільки те вигнання далеке. Утім, хоч би на який віддалі ти був від вітчизни, тебе не вигнано – ти заблукав. А якщо таки волієш, щоб тебе визнали вигнанцем, то ти сам себе вигнав, ніколи і нікому не дано змоги вчинити таку розправу над тобою. Якщо братимеш до уваги, з якої походиш вітчизни, де править не загаль, як колись серед афінян, а засада: «Єдиний державець, єдиний владар», який втішається численністю громадян, а не вигнанням, то користь його повіддям, його правосуддю слугувати – це власне свобода»²⁹.

З цих слів Філософії напрошується висновок, який зробив свого часу Е Жільсон: «Навіть коли Боецій висловлюється, як філософ, він мислить як християнин»³⁰. Філософія як би відвертає засудженого від прихильності філософії Платона та земним порядкам панування багатьох і нагадує про

²⁸ Там само. С. 50.

²⁹ Там само. С. 54.

³⁰ Там само. С. 91.

єдиного Бога і Промислителя, у якому і полягає справжня вітчизна філософа (уживаються слова «вітчизна», де філософ буде «порятований»³¹). Усе це дає нам підстави стверджувати, що лікування буде спрямоване саме на це – на повернення С. Боеція до тієї життєвої, філософської та світоглядної орієнтації, яка є єдино прийнятною для християнина, тобто на повернення до Бога. І весь цей шлях – шлях зцілення, з одного боку, отримує цілком струнку і необхідну послідовність кроків саме в цьому напрямі, а, з іншого боку, усе це стає ще зрозумілішим і виправданішим за умови, якщо ми звернемося до того, яку роль призначали філософії у справі прилучення до істинної віри та богопізнання представники християнської патристики, що передували С. Боецію. Зазначу, що розуміння філософії як цілительки душі ставить одно-значні цілі для такої роботи філософії: в античності це здобуття душевного спокою та звільнення від нещастя (М. Т. Цицерон), у патристиці – максимальне наближення до входження в єднання з Божеством.

Насамперед ми повинні звернутися до Климента Олександрійського, який не тільки вперше детально і в різних ракурсах розглянув питання про ставлення до філософії та теології, а й сформулював вельми відому тезу, яка звучить у теології і до сьогодні:

«Так, як поширені напрями науки слугують філософії як своїй господині, так само і філософія збирає їх для надання мудрості. Завдання філософії є дослідженням мудрості, а мудрість є знання речей божественних та людських, а також їхніх причин. Тому мудрість є царицею філософії, а філософія щодо неї є попередньою культурою. Тому якщо філософія сповідує культ смаку та живота, та промовляє від живота, то вона обрала саме такий спосіб промовляти. Проте має проявитися більша цінність, поважніша та видатна, якщо культивується гідність та пізнання Бога»³².

Дещо пізніше судження Климента вилилися в чітку формулу «Філософія є служницею теології»³³. У «Строматах» Климент Олександрійський висловлює тверде переконання в тому, що як Закон був дано юдеям, так філософія була дарована еллінам для праведного життя в ту епоху, коли Ісус Христос, тобто сама Божественна Істина, ще не відкрилася світові:

«Відповідно, до пришествя Господа філософія була необхідна грекам для правдивого життя. І зараз вона сприяє приведенню до благочестя;

³¹ Там само. С. 97.

³² Clemens Alexandrinus – Stromata. The stromata, or miscellanies. P. 497. URL: <http://www.ccel.org/ccel/schaff/anf02.html>.

³³ Ibidem. P. 497.

вона є способом попередньої підготовки для тих, хто приходить до віри через доведення»³⁴.

Зауважимо, що С. Боецій безперечно був такою людиною, якій були важливі доведення, у тому числі – у питаннях віри. Характерним у міркуваннях Климента було переконання в тому, що, за великим рахунком, для глибокого і щирого християнського благочестя філософія не потрібна. Климент стверджує:

«Оскільки майже всі ми, без освіти в мистецтві і науках та в еллінській філософії, а деякі навіть без будь-якого навчання..., силою віри отримали слово щодо Бога, навчені самодіяльною мудрістю. Але те, що діє в поєднанні з чимось іншим, будучи само по собі нездатним діяти само по собі, ми називаємо співпрацюючим і спричиняючим і кажемо, що воно стає причиною лише через те, що є спільною причиною, та отримує назву причини лише через те, що вона збігається з чимось іншим, але що вона сама по собі не може спричинити правильний наслідок»³⁵.

І далі: *«Філософія не є також необхідною умовою, оскільки багато хто з нас, не обтяжуючи себе філософською освітою і навіть не опанувавши елементарної грамотності, проте зуміли охопити істину силою, даною нам божественним імпульсом...»³⁶.*

Отже, істинному і глибоко віруючому християнину (гностику, за словами Климента, тобто людині, яка володіє вищим для життя і порятунку знанням) філософія не потрібна, оскільки вона сама божественною опікою приведена до віри, проте філософія може діяти у синергії з дією божественної благодаті.

Однак Климент Олександрійський має й інші роз'яснення того, яку роль може і має виконати філософія в житті християнина або того, хто йде шляхом віри. Йдеться про очищення, яке необхідно зробити людині для того, щоб без перешкод та спотворень побачити у своїй душі той божественний Образ, за подобою якого, згідно з Біблією, Бог і створив людину. Про необхідність душевного очищення з яскравими коннотаціями писав також Теофіл Антіохійський (IV – V ст.):

«... Якщо ви скажете: Покажи мені свого Бога, я відповім: Покажи мені себе, і я покажу тобі свого Бога. Тож покажи, що очі твоєї душі здатні бачити, а вуха серця – чути; бо як ті, хто дивиться очима тіла,

³⁴ Ibidem. P. 496.

³⁵ Ibidem. P. 528.

³⁶ Ibidem. P. 528.

сприймають земні предмети та те, що стосується цього життя, і водночас розрізняють речі, що відрізняються, чи то світло чи темрява, біле чи чорне, деформоване чи красиве, добре пропорційне та симетричне чи непропорційне і незграбне, або жакливе або понівечене; і так само за допомогою слуху ми розрізняємо або різкі, або глибокі, або солодкі звуки; тож те саме стосується очей душі та вух серця, що через них ми можемо бачити Бога. Бо Бога бачать ті, хто здатний бачити Його, коли вони відкривають очі своєї душі: бо всі мають очі, але в деяких вони нездорові й не бачать світла сонця. Але звідси не випливає, що сліпі не бачать тому, що світло сонця не світить: сліпі нехай звинувачують себе та свої очі. Так і ти, чоловіче, маєш очі твоєї душі, охоплені твоїми гріхами та злими вчинками. Як полірують дзеркало, так і людина повинна мати чисту душу. Коли на дзеркалі є іржа, неможливо, щоб у дзеркалі було видно обличчя людини; так і коли в людині гріх, то така людина не може бачити Бога. Покажи ж ти мені сам, чи ти не перелюбник, чи не блудник, чи не злодій, чи не розбійник? Чи ти не розбещуєш хлопців; чи ти не нахабний, чи наклепник, чи не пристрасний, чи не заздрісний, чи гордий, чи не зверхній; чи ти не бешкетник, чи не жадібний, чи не слухняний батькам; і чи не продаєш ти своїх дітей; бо тим, хто це робить, Бог не явлений, якщо вони спочатку не очистилися від усякої нечистоти»³⁷.

Про необхідність очищення душі неодноразово пише і Климент Олександрійський у «Строматах»:

«... Ми повинні якомога більше піддавати душу різноманітним підготовчим вправам, щоб вона могла стати чутливішою до сприйняття знання. Хіба ви не знаєте, як віск пом'якшується і очищається мідь, щоб отримати чіткий нанесений на нього відбиток?»³⁸.

Нарешті, слід навести дуже важливе в контексті нашої теми положення, що має пряме відношення до з'ясування сенсу звернення С. Боеція саме до філософії:

«Отже, є лише один, хто з самого початку був вільний від пожадливості – наш благодійник Господь, що для нас став людиною. І кожен, хто намагається уподібнитися образу через Нього явленому, намагайся через вправи звільнитися від пожадливості»³⁹.

³⁷ Theophilus of Antioch to Autolycus, I, 2. URL: <https://www.newadvent.org/02041.htm>

³⁸ Clemens Alessandrinus – Stromata. The stromata, or miscellanies, VII, XII, p. 911. URL: <http://www.ccel.org/ccel/schaff/anf02.html>

³⁹ Ibidem.

Але, як ми вже переконалися перед тим, у діалозі Філософії та С. Боеція під зціленням якраз і мається на увазі порятунок від пристрастей, тобто про очищення душі та про досягнення такого її стану, коли можна буде вести мову про «речі божественні». Як бачимо, виконання цього завдання авторитетні представники патристики покладали на філософію. Та й сам С. Боецій у четвертій книзі «Розради від філософії» називає Філософію «*предвісницею істинного світла*»⁴⁰.

Для підкріплення висловлюваної нами позиції можна було б звернутися і до інших, авторитетних для С. Боеція християнських мислителів, наприклад, до ряду положень Августина Гіппонійського, у якого в цілому ряді робіт («Проти академіків», «Про істинну релігію», «Про Град Божий» та ін.) йдеться про роль філософії в досягненні істинного християнського благочестя. Наведу лише одну цитату, дуже співзвучну вже процитованим положенням Климента Олександрійського: «*Отже, почни разом зі мною заняття філософією. У ній є все, що дивним чином збудить тебе, часто сумного та нерішучого*»⁴¹. І далі: «*На даний час я тільки й займаюсь тим, що очищую себе від хибних і пагубних думок*»⁴². Тут спорідненість висловлювань С. Боеція і Августина прямо впадає у вічі, оскільки йдеться про сум, про очищення душі. Принагідно зауважу, що навіть Арнобій, християнський апологет початку IV століття, відомий своїм негативним ставленням до філософії (вивчення її він вважав «порожнім заняттям»), визнавав, що через неї «*душі очищуються і стають чистими від усякої зіпсованості*»⁴³.

На мій погляд, після цього екскурсу у визначення та розуміння ролі філософії у приведенні християнина до благочестя нам має бути зрозуміло, чому С. Боецій, переживаючи скорботи та стогнання у катівнях Павії, звертається до Філософії: його душа в такому стані була не готова до діалогу з тими істинами, які Климент Олександрійський характеризує як «*найвищий стан істинного християнського гностика*», а Філософію в трактаті С. Боеція іменують «*словом про речі божественні*». Його душа потребує очищення від пристрастей, приведення в стан безпристрасності для адекватного входження

⁴⁰ Боецій Северин. Розрада від філософії / Пер. з лат. А. Содомора; Передм. В. Кондзьолка. К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. С. 101.

⁴¹ St. Augustine. Against the academics. chapt. 2, 2. Translated and annotated by JOHN J. O'MEARA, M. A., D.Phil, (OXON), Professor of Latin at University College Dublin, Ireland. The Newman Press, Westminster, Maryland, 1950. 281.1 A54 v. 12 54-58543 Ancient Christian writers; the works of the Fathers in translation. URL: https://archive.org/stream/ancientchristian027820mbp/ancientchristian027820mbp_djvu.txt.

⁴² Ibidem. Chapt. 2, 3.

⁴³ Arnobius of Sicca. The case «Against The Pagans». Newly translated and annotated by George E. McCracken, PhD, F.A.A.R. Professor of Classics Drake University, Des Moines, Iowa. Vol. One. Introduction, book one – three. The Newman Press, Westminster, Maryland, 1949. P. 144.

в спілкування з божественним одкровеннями. На справедливість такого нашого припущення вказує і уважне відстежування того, що конкретно пропонується С. Боецій в якості слабких чи міцних лікарських засобів.

Так зване зцілення філософа починається з того, що Філософія роз'яснює спочатку сутність доброчесності і благодіяння, а потім мінливу і підступну природу Фортуни; це, нагадую, є легкими лікарськими засобами. Чому так? Тому що Філософія розгортає тут судження, добре відомі дослідникам епікурейців і стоїків; ті римляни, що цікавились проблемами життя та філософії, добре знали те, які винагороди можуть заслуговувати благодіяння. Філософія нагадує засудженому, що істинні благодіяння самі є благами, самі своїм змістом приносять нагороди людині, тому добродійна людина не потребує якихось особливих винагород за вчинене нею добро. Що стосується Фортуни, то дарунки долі, що раптом впали на тебе, можуть так само раптово зникнути або обернутись на свою протилежність з тієї простої причини, що Фортуна підкорюється законам випадку і сваволі (вживається вираз, згідно з яким дарунки Фортуни є «*наче запозичене*»⁴⁴). С. Боецій, як ми пам'ятаємо, за словами Філософії, забув дещо з того, чому його вчила його наставниця, і Філософія нагадує йому, так би мовити, «ази» паренетики – літератури морального наставництва. Природно, що С. Боецій такими судженнями не задовольняється, тому наставництва продовжуються, поступово ускладнюючи і дещо змінюючи тематику. Після обговорення питання про благодіяння і природу Фортуни робиться констатація: «*Ми вже дещо просунулися вперед*»⁴⁵. Більш міцні лікарські засоби, які застосовуються Філософією, передбачають звернення до того, що можна вважати істинними цінностями. І тут наголос падає на те, що цінність не визначається сутністю речі, а ставленням до неї зі сторони людини⁴⁶. Відповідно, справжні цінності слід шукати не зовні, а всередині людини. Вельми істотним у цьому питанні можна вважати й те, що Філософія кілька разів підкреслює, що лише те, що набуто тобою, твоїми зусиллями, можна рахувати своїм, але не те, що саме прийшло до тебе ззовні⁴⁷. Далі розмова зміщується в сторону обговорення питання про істинне щастя і блаженство, і тут уже фігурує поняття єдиного, неділимого, яке здатне бути незмінним, а, значить, вільним від усього примарного і скороминущого. У ході такого обговорення С. Боецій максимально наближається до формулювання «*онтологічного дове-*

⁴⁴ Боецій Северин. Розрада від філософії / Пер. з лат. А. Содомора; Передм. В. Кондзьолка. К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. С. 60.

⁴⁵ Там само. С. 64.

⁴⁶ Там само. С. 67.

⁴⁷ Там само.

дення існування Бога», що в розгорнутому вигляді пізніше подав Ансельм Кентерберійський, та майже в тих же висловах описує його зміст: стверджується, що оскільки Бог є Абсолютно досконалим Єством, то він не може не існувати⁴⁸. Далі в хід ідуть досить тонкі і складні судження, що стосуються особливостей співвідношення пізнання і речі, про природу і причину існування зла, співвідношення часу і вічності, про божественне наперед визначення людської долі та свободи волі⁴⁹.

Принагідно відзначу, що ці логічні побудови та міркування С. Боеція далеко не завжди коментуються адекватно, з належною глибиною проникнення в суть проблем, напевне, тому Філософія для правильного розуміння такого роду сутностей закликає С. Боеція «*піддатися божественній мислі*» та «*сягнути верховин божественного розуміння*»⁵⁰. Як уже відзначалося, виправданим підсумком усього шляху зцілення, здійсненого Філософією та засудженням філософом, можна вважати їхній прихід до тонких і складних істин теології, або, як уже відзначалося, до тих істин, які доступні лише знавцям речей божественних (або, в англійському перекладі, «*учням божественного розуму*»). Не викликає сумніву, що саме таке розуміння ролі філософії стосовно до теології культивувала рання християнська патристика. Проте звернемо увагу на те, що Боецій доповнює процедуру терапії душі аналізом надзвичайно складних теологічних проблем, таких, як правильне розуміння атрибутів Бога, співвідношення свободи волі людини з божественним провидінням та всевіданням, а це значить, що він, на відміну від інших представників патристики, докладно деталізує цю процедуру, демонструючи те, як відбувається перехід від власне філософської проблематики до теологічної. До того ж, на думку автора статті, запропонована версія прочитування трактату Боеція «Розрада від Філософії» доволі органічно узгоджується з його іншими теологічними трактатами.

Висновки. У підсумку, на мій погляд, у нас є всі підстави констатувати, що інтригуюча загадка творчості С. Боеція, що турбує багатьох дослідників і стосується того, чому в ситуації засудження та жорсткого вироку останній ніби не демонструє нам поведінку істинного та набожного християнина, а веде діалог з Філософією, може отримати додаткові пояснення, якщо врахувати, що філософ тонко і достатньо переконливо демонструє нам, як слід реалізувати істинне призначення філософії в її ставленні до релігії і теології. Слід використовувати філософію як мистецтво переконання і раціональної аргументації для очищення душі від скорбот і пристрастей та приве-

⁴⁸ Там само. С. 89–90.

⁴⁹ Там само. С. 125–127.

⁵⁰ Там само. С. 133.

дення її до готовності вступити в бачення того Образу, за подобою якого створено людину, щоб у кінцевому підсумку привести людину до Єдиного Промислителя і Управителя світу і людини.

Результати даного дослідження відкривають можливість подальшої деталізації того, як саме філософія може виконати функцію приведення людини до теології та якими можуть бути етапи такого процесу.

Список джерел і літератури:

1. Аніцій Манлій Северин Боецій. Теологічні трактати / перекл. з латини й коментарі Ростислав Паранько. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету 2007. xii+148 с.
2. Боецій Северин. Розрада від філософії. Пер. з лат. А. Содомора; Передм. В. Кондзьолка. К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. 146 с.
3. Кулик М. Теорія пізнання Северина Боеція: головні концепції та сенси в контексті середньовічної теології. Вісник ХНУ імені В.Н.Каразіна. Серія «Філософія. Філософські перипетії». Випуск 63. 2020. С. 109 – 118.
4. Попов В.Ю. Тринітарна ідентологія трактату Северина Боеція «Liber de Trinitate». Філософські обрії. 2014. № 31. С. 53–62.
5. Шамша І.В. Розуміння буття у філософії Боеція. Мультіверсум. 2008. №73. С. 203–212.
6. Arnobius of Sicca (1949). The case «Against The Pagans». Newly translated and annotated by George E. McCracken, PhD, F.A.A.R. Professor of Classics Drake University, Des Moines, Iowa. Vol. One. Introduction, book one – three. The Newman Press, Westminster, Maryland. 377 p.
7. Brian P. (2012). Copenhaver Dialectical Disputations, Volume 1: Book I (The I Tatti Renaissance Library) Hardcover – August 13, 2012. Lodi Nauta (Translator). 448 P. Proem.
8. Clemens Alexandrinus. Stromata. The stromata, or miscellanies. URL: <http://www.ccel.org/ccel/schaff/anf02.html>
9. Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum. Editum consilio et impensis academiae literarum vindobonensis. Vol. LXVII. Anicii Manlii Severini Boethsii scriptorum partem IV: Philosophiae Consolationis libros quinque. Resensvit. Guilelmus Weinberger. – Vindenbonae. Hoelder-Pichler-Tempsky A.G.; Lipsiae. Academische Verlags-Gesellschaft M.B.N., MCMXXXIV.
10. Donato Antonio (2015). Boethius' Consolation of Philosophy as a Product of Late Antiquity. Bloomsbury Academic; Reprint edition (March 26, 2015).
11. Donato, Antonio (2013). Self-Examination and Consolation in Boethius' «Consolation of Philosophy». The Classical World. Vol. 106, No. 3 (SPRING), pp. 397– 430. URL: <https://www.jstor.org/stable/24699933>

12. *Fugikawa, Jason* (2007 (2008)). The Self-Recovery of Boethius: Human Perfection in «The Consolation of Philosophy». *Carmina Philosophiae*. Vol. 17, Special Issue: Part II: Selected Proceedings of the Franciscan University of Steubenville Graduate Program in Philosophy «Second Annual Conference on Christian Philosophy Boethius» Steubenville, Ohio, April 13–14, Pp. 81–95.
13. *Gilson, Etienne*. (1987). *Yistoria filozofii chrześcijańskiej w wiekach średnich*.– Institut wydawniczy PAX, Warszawa, 1987. 784 s.
14. *Lewis C.S.* (1964). *The Discarded Image: An Introduction to Medieval and Renaissance Literature*, 1964. P. 77–78.
15. *Marenbon John*. (2003). *Boethius*. Oxford University Press. 252 p.
16. *Maurach, Gregor*. (1976). *Boethius interpretationen Von Gregor Maurach. Römische Philosophie*. Verlag: Darmstadt Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1976. ISBN 10: 3534043537 ISBN 13: 9783534043538. 425 s.
17. *Papahagi, Adrian*. (2010). *Boethiana mediaevalia*. Pp. 37–72. URL: https://doi.org/10.7761/9789731997903_2.
18. *Reis E* (1981). The fall of Boethius and the fiction of The Consolation of Philosophy CJ, 1981. Pp. 37 – 47.
19. *Samuel Fox*. (1999). Preface. King Alfred's Anglo-Saxon Version of Boethius' Consolation of Philosophy translated by Samuel Fox. In parentheses Publication Old English Series Cambridge Ontario. 125 p.
20. *Shanzer, Danuta* (1984). The Death of Boethius and the «Consolation of Philosophy» // *Hermes*, 112. Bd., H. 3 (3rd Qtr., 1984), pp. 352-366. URL: <https://www.jstor.org/stable/4476386>
21. *Silk E.* (1939). Boethius'es *Consolatio Philosophiae* as a sequel to Augustine's *Dialogues and Soliloquia*. *Harvard Theol. Rev.* Vol. 32, p. 19-39.
22. *St. Augustine*. *Against the academics* (1950). Translated and annotated by JOHN J. O'MEARA, M. A., D.Phil, (OXON), Professor of Latin at University College Dublin, Ireland. The Newman Press, Westminster, Maryland, 1950 // 281.1 A54 v. 12 54-58543 Ancient Christian writers; the works of the Fathers in translation // URL: https://archive.org/stream/ancientchristian027820mbp/ancientchristian027820mbp_djvu.txt.
23. The Consolation of Philosophy by Anicius Manlius Severinus Boethius as translated by Geoffrey Chaucer and rendered into modern English by Tom Powers. URL: Boethius-rendered-into-modern-English-by-Tom-Powers.pdf.
24. Theophilus of Antioch to Autolycus, I, 2. URL: <https://www.newadvent.org/fathers/02041.htm>

References:

1. *Anitsii Manlii Severyn Boetsii*. *Teolohichni traktaty* (Theological treatises). Perekł. z latyny y komentari Rostyslav Paranko. Lviv: Vydavnytstvo Ukrainskoho Katolytskoho Universytetu 2007. khii+148 s. [in Ukrainian].

2. *Boetsii Severyn*. Rozrada vid filosofii (Consolation of Philosophy). Per. z lat. A. Sodomora; Peredm. V. Kondzolk. K.: Vyd-vo Solomii Pavlychko «Osnovy», 2002. 146 s. [in Ukrainian].
3. Kulyk M. (2020). Teoriia piznannia Severyna Boetsiia: holovni kontseptsii ta sensy v konteksti serednovichnoi teolohii (The theory of knowledge of Severinus Boethius: main concepts and meanings in the context of medieval theology). Visnyk KhNU imeni V.N.Karazina. Serii «Filosofia. Filosofski perypetii» (Bulletin of the V.N. Karazin KhNU. Series «Philosophy. Philosophical vicissitudes»). Vypusk 63. S. 109–118 [in Ukrainian].
4. Popov V.Iu (2014). Trynitarna identolohiia traktatu Severyna Boetsiia «Liber de Trinitate» (The Trinitarian Identology of Severinus Boethius' Liber de Trinitate). Filosofski obrii (Philosophical horizons). № 31. S. 53 – 62 [in Ukrainian].
5. Shamsha I.V. (2008). Rozuminnia buttia u filosofii Boetsiia (Understanding being in the philosophy of Boethius). Multiversum (Multiverse). 2008. №73. S. 203–212 [in Ukrainian].
6. *Arnobius of Sicca* (1949). The case «Against The Pagans». Newly translated and annotated by George E. McCracken, PhD, F.A.A.R. Professor of Classics Drake University, Des Moines, Iowa. Vol. One. Intro daction, book one – three. The Newman Press, Westminster, Maryland. 377 p. [in English].
7. Brian P. (2012). Copenhagen Dialectical Disputations, Volume 1: Book I (The I Tatti Renaissance Library) Hardcover – August 13, 2012. Lodi Nauta (Translator). 448 p. Proem [in English].
8. *Clemens Alessandrinus*. Stromata. The stromata, or miscellanies. URL: <http://www.ccel.org/ccel/schaff/anf02.html> [in English]
9. Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum. Editum consilio et impensis academiae literarum vindobonensis. Vol. LXVII. Anicii Manlii Severini Boethsii scriptorum partem IV: Philosophiae Consolacionis libros quinque. Resensvit. Guilelmus Weinberger. – Vindenbonae. Hoelder-Pichler-Tempsky A.G.; Lipsiae. Academische Verlags-Gesellschaft M.B.N., MCMXXXIV [in Latin]
10. Donato Antonio (2015). Boethius' Consolation of Philosophy as a Product of Late Antiquity. Bloomsbury Academic; Reprint edition (March 26, 2015) [in English]
11. Donato, Antonio (2013). Self-Examination and Consolation in Boethius' «Consolation of Philosophy». The Classical World. Vol. 106, No. 3 (SPRING), pp. 397 – 430. URL: <https://www.jstor.org/stable/24699933> [in English].
12. Fugikawa, Jason (2007 (2008)). The Self-Recovery of Boethius: Human Perfection in «The Consolation of Philosophy». Carmina Philosophiae. Vol. 17, Special Issue: Part II: Selected Proceedings of the Franciscan University of Steubenville Graduate Program in Philosophy «Second Annual Conference on Christian Philosophy Boethius» Steubenville, Ohio, April 13–14, Pp. 81 – 95. [in English].
13. Gilson, Etienne. (1987). Yistoria filozofii chrzścijańskiej w wiekach średnich. Institut wydawniczy PAX, Warszawa, 1987. 784 s. [in Poland].
14. Lewis C.S. (1964). The Discarded Image: An Introduction to Medieval and Renaissance Literature, 1964, Pp. 77 – 78 [in English].
15. Marenbon John. (2003). Boethius. Oxford University Press. 252 p. [in English].

16. *Maurach, Gregor.* (1976). *Boethius interpretationen* Von Gregor Maurach. Rmische Philosophie. Verlag: Darmstadt Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1976. ISBN 10: 3534043537 ISBN 13: 9783534043538. 425 s. [in Germany].
17. *Papahagi, Adrian.* (2010). *Boethiana mediaevalia*. Pp. 37–72. URL: https://doi.org/10.7761/9789731997903_2 [in English].
18. *Reis E* (1981). The fall of Boethius and the fiction of The Consolation of Philosophy CJ, 1981. Pp. 37 – 47 [in English].
19. *Samuel Fox.* (1999). Preface. King Alfred's Anglo-Saxon Version of Boethius' Consolation of Philosophy translated by Samuel Fox. In parentheses Publication Old English Series Cambridge Ontario. 125 p. [in English].
20. *Shanzer, Danuta* (1984). The Death of Boethius and the «Consolation of Philosophy» // *Hermes*, 112. Bd., H. 3 (3rd Qtr., 1984), pp. 352-366. URL: <https://www.jstor.org/stable/4476386> [in English].
21. *Silk E.* (1939). Boethius'es Consolatio Philosophiae as a sequel to Augustine's Dialogues and Soliloquia. *Harvard Theol. Rev.* Vol. 32, p. 19-39 [in English].
22. *St. Augustine.* *Against the academics* (1950). Translated and annotated by JOHN J. O'MEARA, M. A., D.Phil, (OXON), Professor of Latin at University College Dublin, Ireland. The Newman Press, Westminster, Maryland, 1950 // 281.1 A54 v. 12 54-58543 Ancient Christian writers; the works of the Fathers in translation. URL: https://archive.org/stream/ancientchristian027820mbp/ancientchristian027820mbp_djvu.txt. [in English].
23. The Consolation of Philosophy by Anicius Manlius Severinus Boethius as translated by Geoffrey Chaucer and rendered into modern English by Tom Powers. URL: [Boethius-rendered-into-modern-English-by-Tom-Powers.pdf](#) [in English].
24. Theophilus of Antioch to Autolycus, I, 2. URL: <https://www.newadvent.org/fathers/02041.htm> [in English].